

Karolina Wierel

Uniwersytet w Białymstoku
Wydział Studiów Kulturowych
Zakład Studiów nad Kulturą i Mediami
k.wierel@uwb.edu.pl
ORCID: 0000-0003-2217-5429

Czy wrażliwcy uratują świat? – perspektywa ekologiczna humanistyki afirmatywnej i zaangażowanej

Wprowadzenie

W obliczu globalnych wyzwań ekologicznych, rosnącej degradacji środowiska i zmieniającego się klimatu, poszukiwanie nowych perspektyw i rozwiązań staje się coraz pilniejsze także w dziedzinie edukacji i animacji kultury. Humanistyka afirmatywna i zaangażowana, będąca odpowiedzią na tradycyjne podejścia akademickie, stawia pytania o rolę wrażliwości i empatii w kształtowaniu bardziej zrównoważonego świata. Artykuł ten analizuje czy osoby o wyższej wrażliwości, które często charakteryzują się głębokim zaangażowaniem emocjonalnym i etycznym, mogą odegrać kluczową rolę w dążeniu do ekologicznej równowagi? Przedstawione zostaną teoretyczne podstawy humanistyki afirmatywnej oraz przykłady

praktyk ekologicznych, które podkreślają znaczenie wrażliwości jako czynnika transformacyjnego w kontekście współczesnych kryzysów środowiskowych.

Złożoność świata i jego coraz bardziej stechnicyzowany charakter wpływają na zmianę oczekiwań człowieka żyjącego w XXI wieku w kwestii kompetencji, jakich nabywa on w procesie edukacji i kształcenia się w środowisku społeczno-kulturowym.

Nastolatki i młodzi dorośli¹ czują się coraz bardziej zagubieni i mogą oczekiwać, że szkoła i instytucje kultury pomogą im w nabyciu umiejętności, które sprawią, że będą oni lepiej przystosowani do funkcjonowania w dorosłym życiu i radzenia sobie z trudnymi sytuacjami i problemami, jakich mogą doświadczyć. Zmiana oczekiwań młodzieży względem nauczycieli, wychowawców, animatorów kultury czy autorytetów sprawia, że różne środowiska powinny stale dostosowywać ofertę edukacyjną i kulturalną w zakresie umożliwienia im nabywania nowych kompetencji. Francuski przedsiębiorca i specjalista od „zasobów ludzkich”, Jérémy Lamri w publikacji na temat kompetencji w XXI stuleciu zauważa, że nastąpiła zmiana w zakresie kompetencji względem wieku XX, które w ubiegłym wieku były ukierunkowane na powtarzalność i przewidywalność. Owa zmiana w obszarach umiejętności, jakich oczekuje się od człowieka w XXI stuleciu dotyczy nie tylko obszarów związanych z pracą, ale sfery kulturowej, w której funkcjonuje człowiek. Nowe kompetencje

¹ Pojęcia stosuję wedle klasyfikacji Jolanty Suchodolskiej z artykułu *Młodzież i młodzi dorośli wobec kryzysu indywidualnego – potrzeba wsparcia społecznego w rozwoju psychicznej niezależności (i dojrzałej tożsamości)*, w którym autorka przedstawia podział wiekowy: młodzież 12–18 lat, młodzi dorośli 19–30 lat w kontekście zagadnienia rozwoju psychicznego człowieka i poczucia niezależności. Por. też, „Kultura – Społeczeństwo – Edukacja” 2016, 2, s. 231–247.

XXI wieku, jakie wymienia Lamri, to: kreatywność, komunikacja, krytyczne myślenie i kooperacja².

Kompetencje XXI wieku

Istotne w myśleniu o kształceniu rozwijającym kompetencje XXI wieku jest wskazanie środków, za pomocą których możliwe jest ich osiągnięcie, wypracowanie, zdobycie. Jeżeli kreatywność, czy krytyczne myślenie są jednymi z kompetencji kluczowych w XXI stuleciu, do których wykorzystania i stosowania poza wyobraźnią potrzebna jest także wrażliwość i refleksyjność, to zasadne jest pytanie o to, jak osiągnąć owe kompetencje?

Ważne z punktu widzenia człowieka XXI wieku tematy, związane z technologią, naturą, czy ekologią, powinny znaleźć miejsce w programach kształcenia czy strategiach polityki kulturalnej, a jednak tak nie jest. Należy wskazać na zaniedbanie kształcenia sfery afektywnej uczniów, ich kompetencji „miękkich”, takich jak wrażliwość, uważność, otwartość na nowe idee i pomysły, jak i świadomość wartości tradycji. Pojawia się zatem pytanie, jak kształcić kolejne pokolenia, na jaki świat przygotować młodych, którzy w przyszłości będą zmagali się z jeszcze większymi problematami niż terroryzm, epidemie, kryzysy demograficzne i katastrofy klimatyczne?

W artykule *O potrzebie kształcenia u młodzieży perspektywnego myślenia* Sław Krzemień-Ojak³ na początku XXI wieku pisał o metaforze przyszłości jako wyzwaniu w kontekście edukacji młodzieży.

² J. Lamri, *Kompetencje XXI wieku*, Wydawnictwo Wolters Kluwers, Warszawa 2020, s. 149–196.

³ S. Krzemień-Ojak, *O potrzebie kształcenia u młodzieży perspektywnego myślenia o kulturze*, „Kultura Współczesna” 2006, 2(48), s. 51–59.

Autor stwierdza, że owa metafora wymaga od człowieka obliczonego na przyszłość działania poprzedzonego perspektywną myślą, wizją, ideą. W myśleniu o przyszłości nie jesteśmy pozostawieni bez pomocy, gdyż w jej wyobrażaniu wspiera człowieka nauka i sztuka, literatura i kinematografia⁴.

Podążając za myślą Krzemienia-Ojaka, można zauważyć, iż tematem twórczości obecnym we wszystkich wymienionych formach sztuki jest ekologia, dzięki której możliwe jest ukierunkowanie wyobraźni i refleksji na temat różnych scenariuszy przyszłości.

Humanistyka zaangażowana jako misja ratunkowa

Myślenie o przyszłości jest już przejawem troski o to, co się wydarzy i może prowadzić do znalezienia rozwiązań o charakterze globalnym, lecz pomocna w tym przedsięwzięciu będzie humanistyka zaangażowana, to znaczy taka, jak stwierdza Ewa Domańska⁵, która nie jest obiektywna, a zaangażowana w poszukiwania rozwiązania problemu. Owo zaangażowanie może być wyważone i etyczne oraz ukierunkowane na czynienie sprawiedliwości epistemicznej, co jest strategią wymagającą od człowieka bez względu na obszar pracy pokory, otwartości i balansu intelektu z wrażliwością.

Hasło „ratowanie świata” często powtarzane, także w obszarach związanych z ekologią, nie oznacza działania podporządkowanego racjonalnemu sposobowi myślenia oraz działania i jest jedną ze strategii humanistyki zaangażowanej. Olga Tokarczuk w działaniach wspierających, naprawczych, „ratowniczych” dostrzega rolę

⁴ Tamże, s. 56–57.

⁵ E. Domańska, *Humanistyka ekologiczna*, „Teksty Drugie” 2013, 1/2, s. 139–140.

artystów i sztuki: „Może na tym polega rola artystów – dać przedsmak tego, co mogłoby istnieć i w ten sposób sprawić, że mogłoby ono stać się wyobrażonym. A to, co wyobrażone, jest pierwszym stadium istnienia”⁶. To, co wyobrażone zaczyna istnieć najpierw w sferze imaginarium za sprawą wrażliwości i „czułości” oraz zdolności do empatii.

Do tego właśnie służy mi czułość – czułość jest bowiem sztuką uosabiania, współodczuwania, a więc nieustannego odnajdowania podobieństw. Tworzenie opowieści jest niekończącym się ożywianiem, nadawaniem istnienia tym wszystkim okrucuchom świata, jakimi są ludzkie doświadczenia, przeżyte sytuacje, wspomnienia⁷.

Nie wszyscy mogą i chcą być artystami, twórcami czy humanistami, lecz w szerszej perspektywie każde istnienie ludzkie i nie-ludzkie uwikłane jest w sieci zależności – kultury, natury, kosmosu, wszechświata i biernie lub czynnie oddziałuje na rzeczywistość, historię jak i przyszłość, stając się twórcą i odbiorcą energii kreacyjnej cyrkulującej w świecie.

Przez włączenie w obszar edukacji tekstów kultury o charakterze postapokaliptycznym i fantastycznym możliwe jest dodanie do treści kształcenia tematów związanych z aktualnymi lękami i obawami, jakie odczuwa młode pokolenie w kwestiach dla nich bardzo istotnych, takich jak ekologia i ochrona środowiska, technofobie powiązane z tęsknotą za powrotem do natury. Oba rodzaje tekstów kultury, fantastyczne jak i postapokaliptyczne, zorientowane są na mniej lub bardziej określoną przyszłość, co uruchamia myślenie

⁶ O. Tokarczuk, *Czuły narrator*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2020, s. 287.

⁷ Tamże, s. 297–298.

perspektywiczne o teraźniejszości i daje możliwość zachowania dystansu wobec rzeczywistości XXI wieku.

Jak zauważa na początku XXI wieku Krzysztof D. Szulborski,

problemy ochrony środowiska, postawy i zachowania proekologiczne należą do spraw, które w sposób istotny odzwierciedlają różnice pokoleniowe. Jednym z powodów takiego stanu rzeczy jest to, że upowszechnienie problematyki ekologicznej nastąpiło dopiero w ostatniej dekadzie, chociaż w nauce polskiej ma ona bogate tradycje, sięgające okresu przedwojennego⁸.

Na początku XXI wieku widoczna jest zmiana w kwestii świadomości ekologicznej⁹ młodzieży, którą po dwóch dekadach, od czasu badań przywoływanych przez Szulborskiego, można potraktować jako wskazanie tendencji wzrostowej w owym temacie, czego dowodem jest działalność młodzieży i młodych dorosłych w różnych organizacjach proekologicznych, jak na przykład *Fridays for Future*; w Polsce organizacja działa pod nazwą „Młodzieżowy Strajk Klimatyczny”¹⁰.

Temat ekologii nie jest wyłącznie domeną zainteresowania młodzieży i młodych dorosłych, gdyż młodzież z początku XXI wieku

⁸ K.D. Szulborski, *Świadomość ekologiczna młodzieży w społeczeństwie. „Humanistyka i Przyrodoznawstwo”* 2001, 2, s. 137–148, https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Humanistyka_i_Przyrodoznawstwo/Humanistyka_i_Przyrodoznawstwo-r2001-t7/Humanistyka_i_Przyrodoznawstwo-r2001-t7-s137-148/Humanistyka_i_Przyrodoznawstwo-r2001-t7-s137-148.pdf (dostęp: 05.04.2024).

⁹ „Świadomość ekologiczna”: treści i stany świadomości ludzi, które charakteryzują się pożądanym (tzn. zgodnym z imperatywem ekologicznym) pojmowaniem, wartościowaniem i przeżywaniem przemian zachodzących w biosferze oraz holistycznym rozumieniem powiązań i współzależności między człowiekiem (społeczeństwem) a przyrodą. Por. tamże, s. 142.

¹⁰ <http://www.msk.earth/> (dostęp: 06.04.2024).

po dwóch dekadach, już jako dorośli, nadal interesuje się sprawami związanymi z ekologią i działa na rzecz ochrony środowiska oraz rozwoju świadomości ekologicznej w społeczeństwie, czego dowodem może być powstanie organizacji pod nazwą Instytut Rozwoju Myśli Ekologicznej¹¹. Myślenie ekologiczne nie jest oparte wyłącznie na działaniach skupionych wokół ochrony środowiska, lecz jest pojęciem o wiele szerszym i właściwie można by go nazwać „płynnym”, nawiązując do Baumanowskiego pojęcia „płynnej kultury późnej nowoczesności”¹².

Wokół znaczenia ekologii ogniskują się również rozważania Dipesha Chakrabarty’ego, historyka piszącego o kryzysie klimatycznym, globalizacji, czy antropocenie w kontekście myśli ekologicznej. Jego piśarstwo naukowe reprezentuje szerokie rozumienie humanistyki, mające wiele wątków narracyjnych, myślowych i emocjonalnych¹³, takich jak humanistyka ekologiczna i humanistyka zaangażowana.

Jeśli przyjąć, że humanistyka skupia się na sposobach widzenia rzeczywistości, bardziej jej interpretacji i wyjaśnianiu aniżeli jej opisie, to podążając tym tropem, trzeba uznać, iż niejako w istotę humanistyki wpisana jest niezgoda i zwątpienie¹⁴.

¹¹ <https://irme.pl/instytut/nasz-zespol/> (dostęp: 06.04.2024).

¹² Z. Bauman, *Kultura w płynnej nowoczesności*, Wydawnictwo Narodowe-go Instytutu Audiowizualnego, Agora SA, Warszawa 2011.

¹³ Por. D. Chakrabarty, *Humanistyka w czasach antropocenu*, E. Domańska, M. Sugier (red.), Universitas, Kraków 2023.

¹⁴ A. Wolff-Pawęska, *Humanistyka zaangażowana: wizja czy rzeczywistość?*, „Er(r)go. Teoria – Literatura – Kultura” 2023, 2/47, s. 179; https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_31261_errgo_14717 (dostęp: 06.04.2024).

Co sprawia, że humaniści stają się zaangażowani w sprawy bieżące? Złudzenie obiektywności nauki sprawia, że badacze izolują się wobec teraźniejszości, skazując siebie i swój głos naukowy na marginalizację, nie spełniając tym samym podstawowego celu nauki, czyli wskazywania sposobu interpretacji świata, pomocy w zrozumieniu i opisanu zależności, tendencji, wpływów, jakie kształtują obrazy rzeczywistości. „Nauki humanistyczne tym różnią się od innych dziedzin, że muszą opierać się na określonym kanonie wartości”¹⁵.

Ekologia jako wartość humanistyczna

Podążając tak wyznaczoną ścieżką myślenia, zasadne wydaje się wskazanie ekologii jako przestrzeni, w której swoje miejsce znajduje zarówno humaniści, jak i przedstawiciele nauk ścisłych. Zatem zaangażowanie naukowe, w tym humanistyczne, w dyskusje na temat rzeczywistych, teraźniejszych problemów, z jakimi mierzy się człowiek, społeczeństwo, przyroda, czy byty inne niż ludzkie, jest realizacją założeń humanistyki zaangażowanej. Jedną z wartości, do jakich nauka przywiązuje wagę w XXI wieku, jest kwestia ekologii.

Tematyka ekologii w XXI wieku nie dotyczy tylko zagadnień ochrony środowiska, ale jest obszarem semantycznym określającym występowanie w różnych aspektach życia troski o przyszłość Ziemi jako planety i jej kruchej równowagi. Temat ekologii występuje w sferach odnoszących się do najbardziej podstawowych potrzeb, jak jedzenie, po sferę duchową i religijną, na przykład w powracających

¹⁵ Tamże, s. 169.

kultach *wicca*¹⁶, Matki Natury czy Wielkiej Bogini¹⁷. Tym, co łączy osoby zaangażowane w ruchy działające na rzecz ochrony klimatu z edukatorami zajmującymi się propagowaniem gotowania w duchu *zero waste*, czy architektów projektujących miasta i budynki w zgodzie z ideami *green urban planning*¹⁸, jest ich wrażliwość nie tylko na potrzeby ludzi, ale i gatunków roślin oraz zwierząt żyjących na tej samej planecie, o czym z kolei pisze Ewa Domańska w rozważaniach na temat **humanistyki ekologicznej**:

Opiera się ona bowiem [humanistyka ekologiczna – K.W.] na myśleniu relacyjnym, które podkreśla wzajemne związki, współzależność, współbycie i współ-życie natury-kultury, człowieka i środowiska, bytów i istot ludzkich i nie-ludzkich. W opcji tej chodzi o zmianę świadomości, a także o społeczną transformację i budowanie partycypacyjnej i inkluzyjnej „demokracji ekologicznej”; o możliwość „kompozycji wspólnego świata” zrzeszającego ludzi i nie-ludzi (Bruno Latour). Przy czym ten wspólny świat rozumiany jest nie w kategoriach globalizacji, ale w perspektywie planetarnej i kosmicznej, a także molekularnej¹⁹.

¹⁶ *Wicca*, neopogańska inicjacyjna religia misteryjna, czyli przekazywana w kowenach przez obrzęd inicjacji z osoby na osobę; misteryjna – czyli oparta na doświadczaniu tajemnic dzięki obrzędom; religia nawiązująca do historycznego czy mitycznego kultu czarownic, wywodząca się z praktyk z *New Forest* w Anglii; oraz historyczne i współczesne pogaństwo, <https://www.wicca.pl/> (dostęp: 30.03.2024).

¹⁷ Por. A. Mikinka, *Magna Mater modernistów – kobiecość archetypiczna i inne aspekty boginiczności w epoce Młodej Polski*, „Białostockie Studia Literaturoznawcze” 2023, 2, s.139–154.

¹⁸ Por. *Green urbanism*, [w:] https://en.wikipedia.org/wiki/Green_urbanism (dostęp: 02.04.2024).

¹⁹ E. Domańska, *Humanistyka ekologiczna*, „Teksty Drugie” 2013, 1/2(139–140), s. 15.

Humanistyka ekologiczna zatem łączy afirmatywny i zaangażowany charakter humanistyki, będący reprezentacjami myślenia opartego na **wrażliwości i empatii**.

Wielkim zaniedbaniem w edukacji i animacji kultury wydaje się fakt pominięcia empatii w szkolnych programach nauczania i w programach edukacyjnych jako kompetencji, jaka powinna być kształtowana na wszystkich etapach nauczania. Zdolność do empatii potrzebna jest także w zdobywaniu nowych umiejętności w obszarze komunikacji za pomocą zróżnicowanych środków medialnych, jak i do współpracy w tworzeniu grup roboczych, w obrębie których potrzebna jest odwaga do przełamywania schematów myślenia i działania na zasadzie kooperacji.

Jako kulturoznawczynie zakładam, że sferą, która oferuje możliwości poszerzania kompetencji emocjonalnych oraz tematów związanych z ekologią, jak i możliwymi scenariuszami przyszłości, są teksty kultury, do których zaliczam literaturę, filmy, seriale, teksty muzyczne czy gry komputerowe. Rozwój sfery emocjonalnej człowieka trwa przez całe życie. Człowiek uczy się panowania nad emocjami w procesie socjalizacji, a rozwój sfery afektywnej jest bardzo indywidualny i niepowtarzalny. Do zamierania wrażliwości, a nierzadko do jej całkowitego wyeliminowania w człowieku przyczyniają się błędy wychowawcze, stosowanie wobec dziecka i dorosłego przemocy fizycznej i psychicznej, jak i zaburzenia genetyczne²⁰. Funkcjonując w obszarze społecznym, jak i w sferze wyobraźni, gdzie docieramy za sprawą symboli, reprezentacji idei i przy pomocy szeroko rozumianej kultury i narracji kulturowych, kształtują się sfery intelektualne jak i sfery związane z psychiką i wrażliwością człowieka, w obrębie których przepływają emocje,

²⁰ B. Gulla, *Wrażliwość człowieka*, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie. Biblioteka Jagiellońska, Kraków 2021, s. 151.

kształtując połączenia między świadomym a nieświadomym, intelektem a intuicją. Emocje i myśli uznać można za treści wypełniające obszar wrażliwości.

Na pytanie: jak kształtować humanistyczną wrażliwość? Martha C. Nussbaum, amerykańska filozofka specjalizująca się w etyce, stwierdza, że ścieżką prowadzącą do szczególnego typu wrażliwości jest edukacja w duchu humanistycznym na rzecz demokracji, która daje każdemu szansę na dążenie do spełnienia pragnień przy niezbędnej umiejętności przyglądania się światu z perspektywy Innego; argumentowania bez odwoływania się do autorytetu tradycji lub władzy; umiejętność wychodzenia poza potrzeby własnej grupy czy narodu; spojrzenie na swoje państwo jako na element złożonego porządku globalnego²¹. Owo wyjście poza perspektywę „ja”: narodowego, klasowego, a nawet ludzkiego, tworzy postawę charakterystyczną dla humanistyki zaangażowanej w duchu ekologicznym; jest umiejętnością myślenia wielotorowego w celu realizacji idei równości, szacunku i troski o dobro wspólne przy poszanowaniu prawa do odrębności. Zasadniczo jest to postawa uwrażliwiająca na Innego funkcjonująca nie tylko w teorii, ale, przede wszystkim, w serii aktywności zmierzających do realizacji idei humanistycznych opartych na wrażliwości.

Sfera wrażliwości

Temat wrażliwości w procesie percepcji świata analizuje Magdalena Szpunar w książce *(Nie)potrzebna wrażliwość*, w której rolę

²¹ M.C. Nussbaum, *Nie dla zysku. Dlaczego demokracja potrzebuje humanistów*, przeł. Ł. Pawłowski, przedm. J. Kuisz, Fundacja Kultura Liberalna, Warszawa 2016.

wrażliwości autorka odnosi do kompetencji kształtujących następujące postawy na niej oparte:

Kosmopolityzm, otwartość oraz zwyczajna ciekawość świata i docierania do perspektywy Innego, niezamykanie się w snobistycznych praktykach elitarystycznych stanowi gwarant powodzenia w heterogenicznym świecie²².

Wybierając temat wrażliwości jako kompetencji, którą należy rozwijać wśród młodego pokolenia uczniów i młodych dorosłych, zakładam, że nie tylko wiedza jest celem szkolnego kształcenia i działalności instytucji kulturalnych, a nade wszystko istotne jest kształtowanie młodego człowieka na różnych poziomach, również jego emocji, w tym tych odnoszących się do wrażliwości emocjonalnej. Wrażliwość pozwala dostrzegać więcej, czuć więcej, ale i w konsekwencji więcej rozumieć, czyli być poza egocentrycznym istnieniem, przekraczając percepcję na poziomie osobistym za sprawą wrażliwości, a w konsekwencji wyobraźni, czułości i empatii. Wrażliwość nie ogranicza się do zdolności odbierania bodźców i ich przetwarzania na poziomie neurobiologicznym; „wrażliwość” odnosi się również do kompetencji emocjonalnych, która w zależności od otoczenia kulturowego jest inaczej rozwijana i pielęgnowana, a zatem wrażliwość nie jest sferą jednowymiarową, lecz złożoną i niepowtarzalną przestrzenią psychofizyczności człowieka, a jej rozwój trwa całe życie²³.

Rozwój i pielęgnowanie wrażliwości człowieka stanie się niezbędnym elementem w procesie jego ewolucji w bardzo dynamicznie

²² M. Szpunar, *(Nie)potrzebna wrażliwość*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2018, s. 138.

²³ Tamże.

zmieniających się warunkach egzystencjalnych i kulturowych XXI wieku, o czym pisał autor *Polityki wrażliwości. Wprowadzenie do humanistyki*²⁴, odnosząc swoje rozważania przede wszystkim do literaturoznawców, w jego opinii, będących przedstawicielami humanistów.

Jednakże owa „polityka”, według Michała P. Markowskiego²⁵, może być rozumiana jako strategia percepcji świata oparta raczej na podstawach samej humanistyki, czyli człowieku jako reprezentancie gatunku *homo sapiens*, o czym przeczytać można również w innych publikacjach autorów zagranicznych i polskich: Rossi Briadotti²⁶, Ewy Bińczyk²⁷, Olgi Tokarczuk²⁸, Robin Wall Kimmerer²⁹, czy Ewy Domańskiej³⁰. Edukacja w obszarze humanistyki afirmatywnej i za-

²⁴ M.P. Markowski, *Polityka wrażliwości. Wprowadzenie do humanistyki*, Universitas, Kraków 2013, s. 43.

²⁵ Tamże, s. 41.

²⁶ R. Braidotti, *The Posthuman*, Polity Press, Cambridge 2013.

²⁷ E. Bińczyk, *Epoka człowieka. Retoryka i marazm antropocenu*, PWN, Warszawa 2018.

²⁸ O. Tokarczuk, *Czuły narrator...*

²⁹ R. Wall Kimmerer, *Pieśń Ziemi. Rdzenna mądrość, wiedza naukowa i lekcje płynące z natury*, przeł. M. Bukowska, Znak, Kraków 2020.

³⁰ „W czasach uporczywego i trwałego kryzysu historia odgrywa rolę nauczycielki doświadczeń granicznych. Ważne jest rozpoznanie potencjału historii w zakresie badania i wspierania ludzkich zdolności przystosowawczych. Historia, zgłębiając kondycję ludzką i doświadczenia graniczne w okresach wojen, katastrof ekologicznych, terroryzmu i przymusowych migracji, może się stać formą wiedzy zdolną do wskazania różnych strategii przetrwania i konkretnych, skutecznych technik przygotowawczych. Można by traktować historię jako formę *soft power*, nie w sensie propagandowym, ale jako część humanistyki ratunkowej, która pomaga rozwijać zdolności odpornościowe i adaptacyjne generowane przez działania oddolne”, [w:] E. Domańska, *Zastanawiając się nad historią w czasach permanentnego kryzysu*, „Prace Kulturoznawcze” 2022, 26, nr 2, s. 142.

angażowanej, ze szczególnym uwzględnieniem ekologii, nie może być realizowana w czasie kształcenia człowieka na jednym szkolnym przedmiocie, takim jak przyroda lub biologia czy na jednym kierunku studiów jak ochrona środowiska, czy biologia, ale wymaga uwrażliwienia nauczycieli, edukatorów, animatorów, na interdyscyplinarny charakter zagadnień związanych z ekologią. Rozwój wrażliwości, czyli sfery afektywnej człowieka, pozwala na współodczuwanie i poszerzenie świadomości na temat świata.

Empatia i ekologia

Empatia to zdolność do współodczuwania. Jest powiązana ze sferami wrażliwości, refleksyjności i uważności, a każda z tych kompetencji jest potrzebna do percepcji ekologii jako sfery ogniskującej w sobie zróżnicowane narracje o świecie.

Wrażliwość, choć uznawana za przejaw słabości człowieka, paradoksalnie stanowi o jego sile. Uznanie własnej omylności, kryzysów, niejednoznaczności i pęknięć własnej egzystencji niejednokrotnie stanowi immanentną podstawę twórczości³¹.

Owa twórczość nie dotyczy tylko sfery artystycznej, lecz także jest sferą szeroko pojętej kreatywności, cechy bardzo wysoko cenionej wśród pracowników na wszystkich szczeblach zawodowych i w różnych zawodach, od sprzedawców po dyrektorów kreatywnych wielkich korporacji.

³¹ M. Szpunar, *(Nie)potrzeba wrażliwości...*, s. 33.

Interesująco o zdolności do empatii pisze Piotr Francuz, który za kluczowe w skutkach rozwoju wrażliwości, uznaje umiejętność „głębszego rozumienia”³². Na obecnym etapie badań nad emocjami i ich znaczeniem w ludzkiej egzystencji uznaje się, że emocje i rozum raczej uzupełniają się, niż działają wobec siebie antagonistycznie³³, lecz w każdym przypadku sfera afektywna i intelektualna oddziałują na siebie, tworząc sieć powiązań, zależności i wpływów, w których funkcjonuje nie tylko człowiek, ale wszystko, co istnieje lub jest wyobrażone. Współodczuwanie nie wyklucza zdolności do racjonalności i pragmatyzmu, lecz nadmiar wrażeń wyczerpuje emocjonalnie i intelektualnie szybciej i czyni z człowieka osobę mniej wydajną, co w kapitalizmie nie jest pożądanym efektem w odniesieniu do sfery pracy i osiągania zamierzonego maksimum zysku z produkcji³⁴.

Warsztaty uwrażliwiania

Cel, jaki wyznaczyłam sobie w trakcie realizacji działań w ramach projektu „Akademia kompetencji kulturowych mieszkańców

³² P. Francuz, *O empatii i rozumieniu*, [w:] H. Kardela, Z. Muszyński, M. Rajewski (red.), *Empatia, obrazowanie i kontekst jako kategorie kognitywistyczne*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2012, s. 99.

³³ A. Damasio, *Błąd Kartezjusza: emocje, rozum i ludzki mózg*, przeł. M. Karpiński, Rebis, Poznań 2019; M. Jankowska, *Inteligencja emocjonalna, miłość, nadzieja. Perspektywa psychologii*, [w:] M. Pietrzak, J. Kostecka, M. Czerwonka, G. Grochowski (red.), *Jakość życia. Na co masz wpływ*, CEDEWU, Warszawa 2021, s. 51–86.

³⁴ Przesyty emocji i ich negatywnych skutków doświadczają osoby wysoko wrażliwe (WWO). Por. WWO – co to takiego, <https://somentiq.pl/blog/zaburzenia/wwo/> (dostęp: 07.04.2024); E.N. Aron, WWO, czyli wysoko wrażliwe osoby. Dowiedz się, czy jesteś jedną z nich, <https://www.superego.com.pl/wwo-wysoko-wrazliwe-osoby/> (dostęp: 31.03.2024).

województwa podlaskiego”, dotyczył efektów miękkich w postaci uwrażliwienia beneficjentów projektu na tematykę związaną z ekologią jako pojęciem o wiele szerszym niż sfera przyrody. W twórczości występuje ona na przykład w postaci różnych ekotopii, czyli utopijnych lub dystopijnych wizji świata opartych na różnych koncepcjach łączących filozofię z biologią i kulturą, jak teoria Gai³⁵ czy hipoteza Medei³⁶.

Działania w obszarze edukacji w ramach niniejszego projektu były realizowane w kilku grupach odbiorców, w tym wśród młodzieży i młodych dorosłych z województwa podlaskiego, a warsztaty prowadzone pod hasłem tytułu niniejszego artykułu: *Czy wrażliwcy uratują świat? – perspektywa ekologiczna humanistyki afirmatywnej i zaangażowanej* skierowane były do podlaskich uczniów szkół średnich. Głównym celem warsztatów nie było przekazanie wiedzy, ale jej umiejętne zastosowanie do wykonania zadania, czyli odpowiedzi na pytanie, które otwierało przed uczniami pole do wyjścia

³⁵ James Lovelock w latach 70. XX wieku opublikował pracę naukową, w której przedstawił hipotezę opartą na założeniu, że wszystkie istoty żyjące na Ziemi działają wspólnie, aby zachować na naszej planecie optymalne warunki do życia. Ziemia ma zdolność reagowania na zmiany panujących warunków, dostosowuje się do nich tak, by nadal mogło się rozwijać życie. Lovelock nazwał ten system Gaja, od imienia greckiej bogini uosabiającej Matkę Ziemię. Lovelock nie był pierwszym, który postrzegał Ziemię jako organizm w ujęciu holistycznym. Już w XVIII wieku pisali w takim duchu James Hutton (1726–1797); Humboldt (1769–1859); Lamarck (1744–1829); por. <https://permakultura.edu.pl/od-hipotezy-do-teorii-gai/> (dostęp: 02.04.2024).

³⁶ Peter Ward twierdzi, że organizmy ziemskie wykazują zachowania destrukcyjne i zabijają inne przejawy życia w wyniku czego skracają czas istnienia życia na naszej planecie. Biolog twierdzi, że Ziemia jest starzejącą się planetą. Por. P. Ward, *Hipoteza Medei. Czy życie na Ziemi zmierza do samounicestwienia?*, przeł. M. Betley, Wydawnictwo Prószyński i S-ka, Warszawa 2011.

poza schematyczne myślenie o ekologii oraz kreowanie przestrzeni do dyskusji i do wymiany opinii na różne tematy z rówieśnikami, na co w trakcie roku szkolnego często nie ma czasu i chęci³⁷.

Warsztaty były podzielone na część merytoryczną, w trakcie której prezentowałam najważniejsze pojęcia dla humanistyki ekologicznej i humanistyki zaangażowanej, takie jak: ekologia, kulturonatura, czy afirmatywność, pokazując ich obecność w różnych przestrzeniach kultury i narracjach kulturowych, dotyczących tematów związanych z kulturą postapokaliptyczną i fantastyką. Wśród tekstów kultury, jakie przywoływałam w trakcie warsztatów z młodzieżą, znalazły się między innymi tytuły: trylogia *Metro*³⁸, *Nie opuszczaj mnie*³⁹, *Rok potopu*⁴⁰, *Problem trzech ciał*⁴¹, *Klara i słońce*⁴².

W części praktycznej uczniowie działali w zespołach lub indywidualnie, wykonując mapy myśli skupione wokół hasła: „Gdybym miała/miał nieograniczone możliwości (*supermoce*), co bym zrobiła/zrobił?”. Wśród obszarów, jakimi mieli się zająć uczniowie w trakcie swoich rozważań, były tematy związane z kryzysem klimatycznym,

³⁷ Na pytanie, jakie zadałam w grupach uczniów, z którymi się spotkałam, o to, co najbardziej by ich zasmuciło i zdenerwowało w przypadku katastrofy przyrodniczej, wielokrotnie słyszałam, że taki efekt wywołałoby zniszczenie Puszczy Białowieskiej, gdyż bez względu na obszar województwa, gdzie były prowadzone spotkania, uczniowie mają rozwiniętą wiedzę na temat unikalności obszaru tejże puszczy i działają na rzecz jej ochrony lub są świadomi roli działalności na rzecz pielęgnowania puszczy jako ekosystemu, w obrębie którego postrzegają także człowieka.

³⁸ D. Glukhovsky, *Metro 2023*, przeł. P. Podmiotko, Insignis, Kraków 2010; tenże, *Metro 2024*, przeł. P. Podmiotko, Insignis, Kraków 2010; tenże, *Metro 2025*, przeł. P. Podmiotko, Insignis, Kraków 2015.

³⁹ K. Ishiguro, *Nie opuszczaj mnie*, przeł. A. Szulc, Albatros, Warszawa 2007.

⁴⁰ M. Atwood, *Rok Potopu*, przeł. M. Michalski, Znak, Kraków 2007.

⁴¹ C. Liu, *Problem trzech ciał*, przeł. A. Jankowski, Rebis, Poznań 2017.

⁴² K. Ishiguro, *Klara i słońce*, przeł. A. Szulc, Albatros, Warszawa 2021.

konfliktami zbrojnymi, relacjami na poziomie państwa, rodzin, przyjaciół, czy obszar relacji człowieka ze sztuczną inteligencją.

W celu przedstawienia uczniom złożoności semantycznej pojęcia ekologia sięgnęłam do twórczości postapokaliptycznej jak i do fantastyki, gdyż są to dwie formy twórczości, których fabuły osadzone są zazwyczaj w przyszłości – mniej lub bardziej określonej.

Trylogia Dmitrija Glukhovskiego z serii *Metro* zalicza się do typowej twórczości postapokaliptycznej, w której świat po wojnie nuklearnej uległ zniszczeniu, a ludzkie osady istnieją od tego czasu pod Ziemią, w tunelach moskiewskiego metra. Owe ciemne korytarze swoim układem i hierarchią odzwierciedlają różne sfery społeczne, od władzy politycznej przez inteligencję do świata przestępczego lumpenproletariatu. Podziemny świat wydaje się inny od tego sprzed katastrofy, a jednak do niego bardzo podobny. Złudzenie „normalności” zakłócają wizyty zmutowanych istot i to w stosunku do owych „obcych” „innych” obecna jest myśl ekologiczna, postrzegana jako egzemplifikacja wizji świata bez człowieka. Świat na powierzchni istnieje nadal, a ludzie nie są w nim ogniwem niezbędnym. Autor krytykuje w powieściach z serii *Metro* antropocentryczne myślenie o świecie, co zostaje racjonalnie i przekonująco pokazane przez smutny obraz zdewastowania cywilizacji, na gruzach której nadal istnieje życie.

Inną książką postapokaliptyczną i jednocześnie reprezentującą twórczość określaną mianem ekotopii jest *Rok potopu* Margarete Atwood. Kanadyjska pisarka pokazuje świat bez ludzi, który zamieszkują istoty od nich doskonalsze, gdyż zaprojektowane do życia we wspólnocie, w pokoju i harmonii wspólnoty derkaczan⁴³

⁴³ Nowy gatunek stworzony w laboratorium, który wedle ich twórcy miał zastąpić ludzi na Ziemi i przyczynić się do jej regeneracji. Nazwa od ich twórcy, który posługiwał się pseudonimem „Derkacz”. Por. M. Atwood,

z naturą. Derkaczanie przez większość czasu są aseksualni i areligijni, wykazują niechęć do przemocy i zdrady. Wydawać by się mogło, że tak zaprojektowany świat i wspólnota będą rozwijały się w naturalnym i pokojowym rytmie. Niestety, wpływ ocalałych ludzi na derkaczan jest destrukcyjny. Z czasem nowy gatunek uczy się od ludzi nie tylko czytania i pisanie, lecz także zaczyna odczuwać rozterki natury egzystencjalnej, na przykład dotyczące pytań o cel ich istnienia oraz o symboliczne znaczenia pisma. Biblijny potop wcale nie odnowił Ziemi, nie zmienił ludzi, ani nie zmył grzechów ludzkości, takich jak: skłonność do przemocy, przewrotność, chęć czerpania zysku z wykorzystywania słabszych, co potwierdza się w narracji Atwood.

Książki z gatunku dystopijnego to dwa tytuły noblisty Kazuo Yshiguro: *Nie opuszczaj mnie* oraz *Klara i słońce*. Obie historie dotyczą kwestii koegzystencji ludzi i nie-ludzi, którymi są klony lub w przypadku drugiego wymienionego tytułu androidy. Yshiguro nie tylko oswaja czytelnika z obecnością nie-ludzi w świecie człowieka, gdyż w fabułach noblisty nie-ludzie nie różnią się zbyt od człowieka. Autor *Nie opuszczaj mnie* zadaje pytanie o etyczny aspekt wykorzystywania klonów do produkcji organów zastępczych i pyta o wartość życia klona i człowieka oraz o to, kto decyduje o losie klonów?

W drugiej z fabuł *Klara i słońce* poznajemy świat, w którym androidy towarzyszą dzieciom w roli przyjaciół. W tejże opowieści noblista porusza temat wdzięczności człowieka wobec androida za wykonaną pracę. Pojawia się po raz kolejny pytanie o to, co to znaczy być człowiekiem i po raz kolejny autor zdaje się przesuwąć granicę, wyznaczając zakresy semantyczne człowieczeństwa

Oryks and Crane, McClelland and Stewart, Bloomsbury (UK), Doubleday (U.S.), 2003.

w stronę bytów nie-ludzkich, które w niektórych przypadkach są bardziej człowiecze, wrażliwe na piękno i *sacrum* niż ludzie, co demonstrować oddaniem, wiernością i skłonnością do poświęcania się dla dobra tych, którymi się opiekują i w wyjątkowy sposób kochają.

Ostatnia z wybranych do przedstawienia w projekcie książek dotyczy trylogii chińskiego twórcy fantastyki, która w 2024 roku doczekała się ekranizacji w formie serialu emitowanego na platformie streamingowej *Problem trzech ciał*. Historia kontaktu ludzi z cywilizacją pozaziemską pozwala spojrzeć na człowieka i jego osiągnięcia z perspektywy zewnętrznej i poznać opinię innego gatunku na temat ludzi, a jest to ocena bardzo krytyczna wobec gatunku *Homo sapiens*. Fabuła książki to historia przed katastrofą – zagłada ludzi wydaje się być nieunikniona, a nawet konieczna, z punktu widzenia obcego gatunku i dobra kosmosu.

Włączenie do edukacji i działań animacyjnych tekstów kultury z dziedziny fantastyki i postapokaliptyki, to pierwszy z postulatów dotyczący zastosowania „polityki wrażliwości” w praktyce. Każdy z przywołanych tekstów kultury wprowadza temat ekologii w jej różnych odmianach, od typowych narracji o konieczności ochrony przyrody przed ludźmi po perspektywę braku człowieka w ekosystemie, co wydaje się być niewyobrażalne, a jednak coraz bardziej możliwe.

Różne wersje percepcji pojęcia ekologia wymagają uruchomienia różnych kontekstów kulturowych, jak i naukowych do tego, aby przedstawić tematykę proponowanych do analizy przekazów kulturowych i **uwrażliwić** odbiorców do odczuwania czułości, troski i empatii wobec zróżnicowanych scenariuszy możliwych w przyszłości oraz są wizjami alternatywne i prawdopodobne jednocześnie.

Kolejnym istotnym postulatem związanym ze zmianami w edukacji na wszystkich etapach z perspektywy humanistyki

afirmatywnej i zaangażowanej jest włączenie do treści kształcenia tematów **związanych z dziedzictwem kultur lokalnych i wiedzą autochtoniczną**, co przysparza problemów związanych z włączeniem do procesu edukacji wiedzy „nienaukowej”, lecz kontakt z autentycznymi przedstawicielami społeczności lokalnej pozytywnie wpłynie na utrwalenie w uczniach jak i nauczycielach więzi z regionem, dziedzictwem przyrodniczym i kulturowym oraz wzmocni proces kształtowania ich tożsamości⁴⁴.

Czytając publikację *Pieśń Ziemi. Rdzenna mądrość, wiedza naukowa i lekcje płynące z natury*⁴⁵ trudno polemizować z najbardziej rudymenarnymi zasadami, o jakich pisze autorka, jak na przykład kultura wdzięczności czy postawa szacunku i odpowiedzialności względem Ziemi i innych istot ją zamieszkujących. Owe treści są imperatywami, przy których pojęcia zysku, opłacalności, wydajności czy kapitału stają się nieznaczącymi słowami. Przykładem owej „mocy słowa” niech będzie poniższy fragment z zakończenia *Pieśni Ziemi*...

W kulturze wdzięczności każdy wie, że w kręgu wzajemności dary zostaną puszczane w obieg i wrócą do dawcy. Tym razem dajesz, a następnym otrzymujesz. Zarówno zaszczyt dawania, jak i pokora brania są koniecznymi składnikami równania. Udeptana trawa w kole ukazuje drogę od wdzięczności do wzajemności⁴⁶.

⁴⁴ S. Bednarek, *Problematyka kultury narodowej i regionalnej w programie nauczania wiedzy o kulturze – refleksje kulturoznawcy*, „Kultura Współczesna” 2006, 2(48), s. 82–89; N. Szydłowska, *Przeszłość dla przyszłości: edukacja regionalna w szkole średniej*, „Kultura Współczesna” 2006, 2(48), s. 90–100.

⁴⁵ R.W. Kimerer, *Pieśń Ziemi*...

⁴⁶ Tamże, s. 451.

Etyka troski sprawia, że przewartościowaniu ulegają kapitalistyczne wartości: wydajności i „chytrości” kultury⁴⁷, a dzięki zmianie etosu otworzyć się może przestrzeń kultury uważności, rezonująca ze strategią istnienia charakteryzującą się wyhamowaniem, refleksyjnością i uprawnianiem *slow science*⁴⁸, *slow culture*, *slow life*⁴⁹, które są dowodem zmiany, jaka się dokonuje i staje wyrazem troski o człowieka i świat.

Jedną ze strategii realizowania „polityki wrażliwości” staje się ekologia w jej odmianach humanistyki zaangażowanej, jak i humanistyki afirmatywnej, co w praktyce może być realizowane na lekcjach języka polskiego, historii, biologii lub w trakcie spotkań klubów zainteresowań w domach kultury i instytucjach bezpośrednio lub pośrednio zajmujących się kulturą, gdyż mówienie o wspólnej przyszłości jest już pracą nad realizacją założeń humanistyki ekologicznej.

Zamiast zakończenia

Człowiek XXI wieku, w obliczu różnych kryzysów⁵⁰, na poziomie lokalnym i globalnym, jako gatunek, bez względu na jego zdolności

⁴⁷ Por. L. Boltanski, È. Chiapello, *Nowy duch kapitalizmu*, przeł. F. Rogalski, Oficyna Naukowa, Warszawa 2022; M. Weber, *Etyka protestancka i duch kapitalizmu*, przeł. B. Baran, P. Miziński, Alatheia, Warszawa 2023.

⁴⁸ E. Domańska, *Sprawiedliwość epistemiczna...*, s. 41.

⁴⁹ V. di Nicola, *Slow Thought: a manifesto*, 2020, <https://aeon.co/essays/take-your-time-the-seven-pillars-of-a-slow-thought-manifesto> (dostęp: 19.03.2024).

⁵⁰ „Kryzys kultury”, „kryzys migracyjny”, „kryzys egzystencjalny”, „kryzys klimatyczny”, por. K. Wierel, *Księga w nie-ludzkim świecie. Motyw Księgi w postapokaliptycznych przekazach literackich i filmowych XX i XXI*

czy zainteresowania naukowe, w obszarze nauk ścisłych, czy humanistycznych, będzie zmuszony do konfrontacji z efektami owych kryzysów, które mają charakter nie tylko materialny, ale są także kryzysami natury psychicznej i etycznej⁵¹.

Youval Noah Harari, historyk interpretujący historię kultury XXI wieku, stwierdza, że:

By przetrwać i rozwijać się w takim świecie [w XXI wieku – K.W.] potrzebne będą elastyczność umysłu i potężne rezerwuary równowagi emocjonalnej. (...) Niestety, uczenie dzieci, by przyjmowały to, co nieznane, zachowując równowagę psychiczną, jest dużo trudniejsze niż uczenie ich wzorów fizycznych albo przyczyn pierwszej wojny światowej. (...) Samym nauczycielom zazwyczaj brakuje giętkości umysłu, której wymaga XXI wiek, ponieważ oni są również wytworem starego systemu edukacji⁵².

Jak słusznie zauważa Harari, coraz częściej funkcję edukacyjną przejmuje kultura i narracje kulturowe, takie jak literatura, film, czy serial, gdyż *homo sapiens* to gatunek bazarzy, którzy wierzą, że sam wszechświat funkcjonuje jako opowieść, pełna protagonistów i antagonistów. Istnienie narracji kulturowych, zdaniem Harariego, zaspokaja poszukiwanie sensu życia, gdyż dostarcza ukrytych znaczeń i wyjaśnia cel istnienia, nie tylko człowieka, ale ogólnie cel życia⁵³, co

wieku, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2019; K. Wojnowski, *Pożyteczne katastrofy*, Universitas, Kraków 2016.

⁵¹ A. Finkelkraut, *Zagubione człowieczeństwo. Eseje o XX wieku*, przeł. M. Fabjanowski, PIW, Warszawa 2022.

⁵² Y.N. Harari, *21 lekcji na XXI wiek*, przeł. M. Romanek, Wydawnictwo Literackie, Warszawa 2021, s. 339.

⁵³ Tamże, s. 343.

jest przecież głównym zadaniem humanistyki ekologicznej opartej na afirmacji życia, wrażliwości i empatii.

Bibliografia

- Atwood M., *Oryks and Crake*, McClelland and Stewart, Bloomsbury (UK), Doubleday (U.S.), 2003.
- Atwood M., *Rok Potopu*, przeł. M. Michalski, Znak, Kraków 2007.
- Bauman Z., *Kultura w płynnej nowoczesności*, Wydawnictwo Narodowego Instytutu Audiowizualnego, Agora SA, Warszawa 2011.
- Bednarek S., *Problematyka kultury narodowej i regionalnej w programie nauczania wiedzy o kulturze – refleksje kulturoznawcy*, „Kultura Współczesna” 2006, 2(48).
- Bińczyk E., *Epoka człowieka. Retoryka i marazm antropocenu*, PWN, Warszawa 2018.
- Boltanski L., Chiapello È., *Nowy duch kapitalizmu*, przeł. F. Rogalski, Oficyna Naukowa, Warszawa 2022.
- Braidotti R., *The Posthuman*, Polity Press, Cambridge 2013.
- Chakrabarty D., *Humanistyka w czasach antropocenu*, E. Domańska, M. Sugier (red.), Universitas, Kraków 2023.
- Damasio A., *Błąd Kartezjusza: emocje, rozum i ludzki mózg*, przeł. M. Karpiński, Rebis, Poznań 2019.
- Di Nicola V., *Slow Thought: a manifesto*, 2020, <https://aeon.co/essays/take-your-time-the-seven-pillars-of-a-slow-thought-manifesto> (dostęp: 19.03.2024).
- Domańska E., *Humanistyka ekologiczna*, „Teksty Drugie” 2013, 1/2(139–140).
- Domańska E., *Sprawiedliwość epistemiczna w humanistyce zaangażowanej*, „Teksty Drugie” 2017, 1.
- Domańska E., *Zastanawiając się nad historią w czasach permanentnego kryzysu*, „Prace Kulturoznawcze” 2022, 26, nr 2.

- Francuz P., *O empatii i rozumieniu*, [w:] H. Kardela, Z. Muszyński, M. Rajewski (red.), *Empatia, obrazowanie i kontekst jako kategorie kognitywistyczne*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2012.
- Gulla B., *Wrażliwość człowieka*, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie. Biblioteka Jagiellońska, Kraków 2021.
- Glukhovsky D., *Metro 2023*, przeł. P. Podmiotko, Insignis, Kraków 2010.
- Glukhovsky D., *Metro 2024*, przeł. P. Podmiotko, Insignis, Kraków 2010.
- Glukhovsky D., *Metro 2025*, przeł. P. Podmiotko, Insignis, Kraków 2015.
- Harari Y.N., *21 lekcji na XXI wiek*. Warszawa, przeł. M. Romanek, Wydawnictwo Literackie, Warszawa 2021.
- Haraway D.J., *The Companion Species Manifesto. Dogs, People, and Significant Otherness*, Prickly Paradigm Press, Chicago 2003.
- Hugges-Evans D., *Environmental Education. Key issues of the future*, Pergamon, Oxford 1977.
- Ishiguro K. *Nie opuszczaj mnie*, przeł. A. Szulc, Wydawnictwo Albatros, Warszawa 2007.
- Ishiguro K., *Klara i słońce*, przeł. A. Szulc, Albatros, Warszawa 2021.
- Jankowska M., *Inteligencja emocjonalna, miłość, nadzieja. Perspektywa psychologii*, [w:] M. Pietrzak, J. Kostecka, M. Czerwonka, G. Grochowski (red.), *Jakość życia. Na co masz wpływ*, CEDEWU, Warszawa 2021.
- Kimerer R.W., *Pieśń Ziemi. Rdzenna mądrość, wiedza naukowa i lekcje płynące z natury*, przeł. M. Bukowska, Znak, Kraków 2020.
- Krzemień-Ojak S., *O potrzebie kształcenia u młodzieży prospektywnego myślenia o kulturze*, „Kultura Współczesna” 2006, 2(48).
- Lamri J., *Kompetencje XXI wieku*, Wolters Kluwers, Warszawa 2020.
- Liu C., *Problem trzech ciał*, przeł. A. Jankowski, Rebis, Poznań 2017.
- Lovelock J., *Gaia: A New Look at Life on Earth*, Oxford University Press, 2000.
- Markowski M.P., *Polityka wrażliwości. Wprowadzenie do humanistyki*, Universitas, Kraków 2013.

- Mikinka A., *Magna Mater modernistów – kobiecość archetypiczna i inne aspekty boginiczności w epoce Młodej Polski*, „Białostockie Studia Literaturoznawcze” 2023, 2.
- Nussbaum M.C., *Nie dla zysku. Dlaczego demokracja potrzebuje humanistów*, przeł. Ł. Pawłowski, przedm. J. Kuisz., Fundacja Kultura Liberalna, Warszawa 2016.
- Peterson C., *Enivonmental Education, Awarness and Movments: A Historical Overview*, 2022, https://www.researchgate.net/publication/362189770_Environmental_Education_Awareness_and_Movements_A_Historical_Overview (dostęp: 07.04.2024).
- Postman N., *Technopol. Triumf techniki nad kulturą*, przeł. A. Tanalska-Dulęba, PIW, Warszawa 1995.
- Serpil O., Lovino S., *Environmental Humanities. Voice from the Anthropocene*, Rowman & Littlefield Publishing Group Inc, Washington D.C. 2019.
- Sloterdijk P., *Co się zdarzyło w XX wieku?*, przeł. B. Baran, Alatheia, Warszawa 2021.
- Smith D., *Ecological Education in Action. On Weaving Education, Culture and the Environment*, NY: State University of New York Press, Albany 1999.
- Suchodolska J., *Młodzież i młodzi dorośli wobec kryzysu indywidualnego – potrzeba wsparcia społecznego w rozwoju psychicznej niezależności (i dojrzałej tożsamości)*, „Kultura – Społeczeństwo – Edukacja” 2016, nr 2.
- Szpunar M., *(Nie)potrzebna wrażliwość*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2018.
- Szulforski K.D., *Świadomość ekologiczna młodzieży w społeczeństwie*, „Humanistyka i Przyrodoznawstwo” 2001, z. 7.
- Szydlowska N., *Przeszłość dla przyszłości: edukacja regionalna w szkole średniej*, „Kultura Współczesna” 2006, 2(48).
- Tokarczuk O., *Czuły narrator*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2020.

- Ward P., *Hipoteza Medei. Czy życie na Ziemi zmierza do samounicestwienia?*, przeł. M. Betley, Wydawnictwo Prószyński i S-ka, Warszawa 2011.
- Weber M., *Economy and Society*, Bedminster Press, New Jork 1968.
- Weber M., *Etyka protestancka i duch kapitalizmu*, przeł. B. Baran, P. Miziński, Alatheia, Warszawa 2023.
- Wierel K., *Księga w nie-ludzkim świecie. Motyw Księgi w postapokaliptycznych przekazach literackich i filmowych XX i XXI wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2019.
- Wolff-Pawęska A., *Humanistyka zaangażowana: wizja czy rzeczywistość?*, „Er(r)go. Teoria – Literatura – Kultura” 2023, 2/47, https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_31261_errgo_14717 (dostęp: 06.04.2024).
- WWO – co to takiego, <https://somentiq.pl/blog/zaburzenia/wwo/> (dostęp: 07.04.2024).